

(«Куч – сиз томонда, биз томонда эса –  
адолат ва эркинлик ҳукуки»  
(М. Чўкаев, Мухторият президенти).

Юкорида таъкидлаб ўтганимиздек, Мухторият ҳукумати биринчи ўринда харбий қисмлар тузишга киришди. Чунончи Мухторият ҳукумати чор ҳукумати даврида камалиб чиккан Эргашга ншонч билдириб, уни харбий кўшинларга бошлик этиб тайинлади. Киска вақт ичида у тўрт мингга яқин йигит тўплади ва уларни куруллантирди. Аммо у тўплаган харбий қисмларнинг малакаси паст ва тажрибаси йўқ йигитлар эди.

Мухторият ҳукуматини ағдариб ташлаш учун Тошкентда кескин чоралар кўриш мақсадида харбий режа тузилаётган вақтда Бутуниттифок Таъсис Мажлисига Фаргонадан вакил этиб сайланган В. Чайкин Туркистонда ҳокимиятни зудлик билан маҳаллий (мусулмонлар демокчи – Й. К.) ишчи ва дехконлар кўлига ўтишининг гоёвий зарурлиги ҳусусида Миллатлар Халқ Комиссарн И. В. Сталинга телеграф оркали мурожаат қилганида у шундай жавоб қилган: «Советлар ўз ички ишларида мухтордир ва улар тегишли реал қучларга таяниб ҳаракат қилади. Шу боис Туркистонда маҳаллий пролетарларнинг марказий Совет ҳокимиятига Туркистон Совнаркоми харбий қисмларидан бегона қучларга таянганларни тарқатиб юбориш ҳақида арз этиб, мурожаат қилиши лозим эмас, балки агар маҳаллий пролетар ва дехконларда қуч топилса, уни шу қуч билан тарқатилсин».

Большевик Е. П. Бабушкин бошчилигидаги Кўкон шаҳар Ишчи ва аскарлар Кенгаши марказдан мадад олиб, Мухторият ҳукуматига қарши қурашни қучайтирди. Бабушкин Кенгашнинг пленумини чақириб, унда мухториятчиларни қурулсизлантириш ва унинг харбий қисмларини тарқатиб юборишни талаб қилувчи кескин талаб (ултиматум) тарзидаги қарорлар қабул қилди. Пленум қарорига асосан мухториятчиларга қарши қурашни қучайтириш мақсадида Харбий Инкилобий кўмита тузилди. Инкилобий кўмита ҳам ўз навбатида қурулланишни қучайтирди. Мухториятчиларга зарба беришнинг аниқ режаси тузилди. Зудлик билан ёрдам юбориш учун Тошкентга мурожаат қилинди. Тошкентдан ёрдам ҳам кела бошлади.

1918 йилнинг 28-29 январь кунлари Кўконда вазият нихоятда кескинлашди. Мухториятчилар ва уларнинг тарафдорлари Шўроларнинг шаҳар кенгаши кўрган чора-тадбирларга жавобан иш кўриб, уларнинг қора ниятларини амалга оширишга йўл қўймаслик учун ҳаракат қилдилар. Шўроларнинг Харбий Инкилобий кўмитаси собиқ хон ўрдасига жойлашиб олган эди. Мухториятчилар кўшини ана шу қароргоҳга ҳужум қилди. Бироқ аниқ режа асосида амалга оширилмаган бу ҳужум муваффақиятсизликка учради. Аммо шаҳар телефон станцияси узиб ташланди. Мана шу вақтда Шўролар Кенгашига ёрдам учун Тошкентдан, Скобелевдан, Ардижондан, Перовскдан ва бошқа ерлардан ёрдам кўшинлари Кўконга кириб келди.

Вазиятни ҳисобга олган Туркистон Халқ Комиссарлар Совети 1918 йилнинг 14 феввали куни бутун Фаргона вилоятида харбий ҳолат эълон қилди. Шунингдек, Фаргона темир йўлида эса камал ҳолати жорий этилди. Митинг ва намойишлар ўтказиш таъқиқланди. Ҳукумат қарорида: «Бу қарорни бузганлар пулемёт ва милтик ўқи билан

карши олинади», деб алохида кўрсатиб ўтилди. Аммо Тошкентда ва умуман Туркистонда харбий-сиёсий вазият огирлиги учун ҳам Тошкентдан кўп ёрдам бериш кийин эди. Шунинг учун ҳам Скобелев шаҳар думаси раиси Дармоедовнинг каршилигига карамай, Фаргона шаҳар харбий дружинасининг командири комиссар К. Осипов Шўролар Советининг қарорига амал қилиб 4 та пулемёт, 4 та замбарак ва 140 та аскар билан Кўконга ёрдамга келган эди. Ўзича, у ўз отряди билан Мухторият ҳукуматини қамокка олмоқчи ҳам бўлди. Аммо бунинг акси бўлиб чиқди. Уларнинг ўзлари мухториятчиларнинг қўшини томонидан ўққа тутилди. Ва ҳатто мухториятчилар қалъани олиш учун жанг бошлаганларида болта, таёк, тош, чўкич ва бошқа нарсалар ушлаган оломон уларга мадад бермоқда эди. Уларнинг сони ўн мингдан ошган эди, деган маълумотлар ҳам бор. Улар ўзларини мужоҳидлар деб эълон қилдилар. Бу вақтда осиповчилар яшириниб олишган эди. Оломон қалъани штурм қила бошлади. Аммо қизил қўшинлар яхши қуролланган ва харбий тактикага эга эди. Шунинг учун ҳам улар қалъани мустаҳкам туриб ҳимоя қилдилар.

18 йил 17 февралда Мухторият ҳукумати билан Шўролар ҳукумати вакиллари ўртасида музокара бошланди. Бу музокара Мухторият ҳукумати раҳбариятининг таклифи билан бошланди. Музокара вақтида мухториятчилар қуйидаги шартларни қўйдилар: 1. Шаҳарни биргаликда бошқариш ва унинг таркибида мухториятчиларнинг кўпроқ вакиллари бўлиши. 2. Харбий қалъани шу органининг назорати остига олиш. 3. Милициядан бошқа барча қучларни қуролсизлантириш. 4. Ўлка Шўролар ҳукуматининг шариятга зид декретларини бекор қилиш.

Харбий Инкилобий қўмита бу таклифларни рад этди. Шундай кейин 18 февралда музокаралар яна давом эттирилди. Мухторият ҳукумати нима қилиб бўлсада ўртада қон тўқилмаслиги учун ҳаракат қилди. Мухторият ҳукуматининг харбий вазири полковник М. Чанишев Ревком олдида ҳатто ултиматум қўйиб соат тўртгача қалъанинг топширилишини талаб қилди. Аммо Мусулмон ишчи ва дехқонлар конференцияси қатнашчилари талаб қўйиб, ултиматумни қайтариб олишга мажбур қилдилар. Ана шундай кескин вазият содир бўлиб турган кезларда «Шўройи уламо»чилар ва уларнинг тарафдорлари қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Мухторият ҳукумати аъзолари ичида ўзаро ихтилоф пайдо бўлди. Ҳукумат раҳбари М. Чўқаевни истеъфога чиқишга мажбур этдилар. Натижада унинг ҳукумат қабиюети тарқатилди. М. Чўқаев ўзига яқин қишлоқ билан ҳукуматни ташлаб, Кўконни тарқатишга мажбур бўлди.

Харбий вазир М. Чанишев қамокка олинди. М. Чўқаев эса қўрқокликда айбланди. «Уламо»чиларнинг ёрдами билан Эргаш қолвон ҳукумат раҳбари ва Бош қўмондон этиб тайинланди. Қискача қилиб айтганда, бўлиб ўтган воқеалар ўз навбатида давлат тўнтариши эди.

Ҳудди шу вақтда Тошкентдаги большевистик ҳукуматнинг харбий вазири сўл эсэр, генерал Е. Перефильев бошчилигида пиёда, отлик ва артиллерия қисмларининг иккинчи эшелони Кўконга қириб келди. Кўкон уч тарафдан қуршаб олинди. Артиллерия қисмлари жанговар ҳолатда қўруқни қўтиб турар эди. Шу тариқа Кўконда қўруқ воқеаларнинг содир бўлиши аниқ бўлиб қолган эди.

19 февраль куни қизил қўшинлар раҳбарияти Мухторият ҳукуматининг раиси, қўмондон Эргашга ултиматум юборди. Унда қўруқларни ташлаш ва қасим бўлиш талаб этилди. Аммо Эргаш ултиматумни қабул қилмади. Шундан кейин генерал Перефильев ёндирадиган барча қўруқлари ишга солишга ва 12 та замбаракдан ўт қилишга қўруқ берди. Қўнғуз соат бирдан бошлаб Кўкон осмонини қўра қўрут, замбараклар қўзи ва

тутун куршаб олди. Бегунох одамлар ҳам тўп-замбараклар ўки остида колди. Шу хужумнинг иштирокчиси М. Шкорупанинг хотирлашича: «Тинч аҳо-лининг уйлари, Туркистон, Россия учун ҳам танкис бўлиб колган мануфактура ва галла омборлари ёнарди. Кўкон уч кун бутунлай ўт ичида колди». А. Т. Каравайцевнинг эсдаликларига караганда, айниқса «Коновалов тўдасидаги арман дашноклари ўзбошимчаликни хаддан ошириб юбордилар. Улар Кўконга келгунча тинч аҳолини талаб, киргин килган» («Воспоминания». Ташкент, 1957).

«Наша газета»нинг ёзишича, ўрус кўшинлари мусулмонларнинг ибодатхоналари бўлмиш масжидларни ва ўқув юртлари бўлмиш мадрасаларни ҳам тўплар ёрдамида хонавайрон килган. Генерал Перефильевнинг эсдаликларида мактаниб ёзишига караганда «...Мен 12 замбаракдан ўк очдира бошладим. Биринчи отишмадан кейинок исёнчилар (мухториятчиларни кўзда тутаетир — Й. К.) Эски шахарга караб кочишди».

Шиддатли жанглар ва киргинбарот уруш харакатлари 20 фев-ралда ҳам давом этди. Шу куни шахар ичкарасига арманлардан иборат «Дашноқцютюн» коми билан аталган каллакесар жанговар қисмлар кнриб келди. Эндиги жанглар Кўконнинг Эски шахар қис-мига кўчди. Бу ерда ҳам мудхиш фожиалар рўй берди. Мухторият-чилар ва уларнинг тарафдорлари томонидан ҳар бир уй, бино, омбор, савдо қорхоналари учун яккама-якка жанглар бўлган. Бу ҳақда шу воқеаларнинг иштирокчилари ўз эсдаликларида ёзиб қол-дирганлар ва архив ҳужжатлари ҳам бор.

Эргаш бошчилигидаги мухториятчилар армияси Эски шахарни ўраб, уч кун каттик мудофаа килди. Шу уч кун ичида бутун-бутун бинолар, савдо расталари, дўконлар, омборхоналар, масжид-мадрасалар, мануфактура қорхоналари вайрон бўлган. Шу кунлар ичида уч мингдан ортиқ киши ҳалок бўлган. Халқ Комиссарлар Совети томонидан юборилган кизил кўшинлар ёрдамида ва иштирокида ўтказилган бу ҳарбий операция уларнинг галабаси билан якунланди («Улуг Туркистон», 1918 йил, 2 март).

19 февраль куни Мухториятнинг ўн беш раҳбари — А. Ўразаев, Я. Агеев, М. Мирахмедов, М. Чанишев, Кушбеғиев ва бошқалар Скобелев – Фарғонага жўнаб кетишган эди. Улар Фарғонада ва унинг атрофларида ҳам бўлиб, халқни Мухториятни химоя қилишга даъват этдилар. Жойларда намоёишлар уюштирдилар. Бирок улар айғокчилар томонидан ушлаб олиниб, сўроқсиз ва айбсиз равишда ўз жойларида отиб ташланди. Ноилож қолган Эргаш ўзининг г'ин отряди ва бошқа мухториятчилар шахарни ташлаб чиқиб кетдилар. Мухтор ҳукуматнинг қўлга тушган ҳар бир аъзоси отиб ташланди. «Улуг Туркистон» рўзномасининг ёзишича, ҳукумат хазиначиси Саидносир Миржалилов қамолка олинган ва унинг ихтиёридаги хазина мусодара қилинган ва таланган (1918 йил 21 февраль).

Шу вақтларда Тошкентда қозоқ тилида чиқиб турган «Бирлик туги» рўзномаси «Кўкон воқеалари»ни шундай шарҳлайди: «Яқинда у (большевикларнинг кизил ҳокимияти ва унинг қуролли қучларини кўзда тутмоқда — Й. К.) Кўкон қўчаларини инсонларнинг қони билан бўяди. Мусулмонлар яшайдиган Эски шахарни ер билан яксон қилиб текислаб ташлади, минглаб айбсиз ва химоясиз мусулмонларни ўлдирди, уларнинг мол-мулкларини талон-тарож этди... Аммо буларни у оддий қилиб эмас, кизил байроқ, озодлик ва инқилоб шиорлари остида амалга оширди».

Шундай қилиб, Туркистон Мухторияти ағдариб ташланди. У бешигида бўғилди. Шўроларнинг Кизил қўшинлари ва ҳокимият раҳбарияти тарихда кечирилмайдиган гуноҳи азимга ботди. Буни тарих ҳеч қачон унутмайди. Аммо мухториятчиларнинг қурашлари изсиз қетмади. Орадан етмиш уч йилгина ўтиб, улар орзу қилган замон етиб

келди. Ўзбекистон мустакил бўлди.

Йўлчи КОСИМОВ,  
тарих фанлари номзоди.